Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Haziran 2009 Cilt 11 Sayı 1 (87-104)

UYGUR ATASÖZLERİNDE YÜCELTİLEN DEĞERLER

Yrd. Doç. Dr. Levent DOĞAN*

ÖZET

Zengin bir halk edebiyatı vücuda getirmiş olan Türk milletinin, zaman zaman değişmeler göstererek, geçmişten günümüze kadar taşıdığı çeşitli konu ve temalarda binlerce atasözü mevcuttur. Bu atasözleri içinde, Türk insanının mayasında olan, karakterine şekil veren yüceltilmiş değerlerin ve erdemli davranışların belirtildiği, vurgulandığı ve gelecek nesillere öğretmek amacıyla ortaya konduğu hikmetli sözler önemli bir yer tutar.

Anahtar Kelimeler: Atasözü, Uygur atasözleri, Yüceltilen değerler, Yerilen davranışlar, Hikmetli sözler

VALUED NORMS IN UYGUR PROVERBS

ABSTRACT

Turkish nation, creating rich folk literature, has thousands of provebs on various subject and theme conveyed up to modern time with changings in the course of time.

Sayings with philosophical meaning, brought up to teach neẖt generations, stating and stressing behaviours of virtue and valued norms shaping the character of Turkish people, have an important place among these proverbs.

Key Words: Proverb, Uygur proverbs, Valued norms, Criticized behaviours, Saying with aphorismical meaning.

Milletlerin duygularını, düşüncelerini, hayat görüşlerini ve değer yargılarını ifade etmek için ortaya koydukları, öğüt verici, özlü ve hikmetli sözlere atasözü denmektedir. Eskilerin sav, mesel, darb-ı mesel, emsâl[1], tabir gibi isimler verdiği, milletlerin hislerinin aynası olan bu kalıplaşmış sözlerin halk bilimi-folklor içinde önemli bir yeri vardır. Atasözlerinde, bir milletin kültürünün inceliklerini, örfünü, adetlerini, duygularının yoğunluğunu,

---

* Trakya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, Edirne. ldogan@trakya.edu.tr

[1] M. Öcal Oğuz, *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*, Ankara 2004, s.148.

yaşamının zorluklarını, inançlarını bulup, tanıyıp, bunlardan birtakım sonuçlara ulaşabiliriz.

Bu sözlerin başka bir ortak nitelikleri de kökenleri tarihin çok eski dönemlerine uzanan söz kalıpları oluşlarıdır.[2]

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, bir milletin uzun bir zaman süreci içerisinde edindiği tecrübelerini, gelecek nesillere aktarma yollarından biri olarak şekillenen atasözleri üzerine yapılan çalışmaların sayısı, başta ülkemiz olmak üzere tüm Türk dünyasında son yıllarda bir hayli artmıştır.

Türk kültüründe ve sosyal hayatında erdemli, ahlaklı olmak, erdemli davranışlar sergilemek, yüce değerlere sahip olmak üzerinde önemle durulmuş, özendirilmiş, bu vasıflara sahip insanlara payeler verilmiş, saygı gösterilmiştir. Biz de bu yazımızda Uygur Türklerinin atasözlerinde (*maḳal*) bu yüceltilen değerleri ele alıp, örnekler vermeye çalışacağız.

Bu konu ile ilgili atasözlerini sıralamadan önce, Uygur atasözleri üzerine hazırlanmış çalışmalar dikkatle incelendiğinde (İncelenen eserlerin çoğunluğu Doğu Türkistan ve diğer Türk Cumhuriyetlerinde yayınlanmıştır.), makalemize konu olan bu değerleri şu şekilde sınıflandırabiliriz.

1. Vatan ve millet sevgisi
2. Yiğitlik
3. Dostluk
4. İyilik
5. Adalet
6. Doğruluk ve Dürüstlük -Yalan söylememe-
7. Akıl ve bilgi- Bilim Sahibi Olma-
8. Büyüklere saygı ve küçüklere sevgi gösterme
9. Çalışma ve çalışkanlık
10. Temkinli Olmak
11. Fedakârlık
12. Vefa vb.

Türk dünyasında vücuda getirilen edebî eserlerde ve tüm folklorik ürünlerde olduğu gibi atasözlerinde de bu yüceltilen değerler ve unsurlarla ilgili pek çok örneğe rastlamaktayız. Bu örnek atasözlerinde, herşeyin zıttıyla anlam bulacağı, değer kazanacağı anlayışının ışığında, yüce değerler çoğu zaman, yerilen, tenkit edilen unsur ve davranışlarla birlikte, karşılaştırmalar yapılarak söylenmişlerdir.

---

[2] Pertev Naili Boratav, *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, İstanbul 1988, s.118.

§ Türk kültüründe yüceltilen değerlerin başında ***vatan ve millet sevgisi*** gelmektedir. Vatan Türk insanı için kutsaldır. Bu nedenle vatanını ve halkını sevmek, onları korumak, yüceltmek ve asla ayrılmamak düşüncesi erdemli olmanın başında gelir. Yine ***birlik olmak*** ve ***beraber hareket etme*** anlayışı ve düşüncesi Türk kültüründe önem verilen bir davranış şeklidir. Bu yüce duyguları Uygur atasözlerinde keskin ve vurucu ifadelerle görmekteyiz.

Altun çiḳḳan özge yerdin, tuġulup ösken öz yer yahşi. *(Altın çıkan yaban elden, doğup, büyüdüğün yer güzel.)*

Eldin ayriliġuçe, candin ayril. *(Vatanından ayrılana kadar, canından ayrıl.)*

Elge ḳilsañ yamanliḳ, tapalmaysen amanliḳ. *(Vatana kötülük yaparsan, iyilik-esenlik bulamazsın.)*

Altun ḳepestin tikenlik uva yaḫşi. *(Altın kafesten, dikenli yuva iyi.)*

Ayrilmiġin éliñdin, ḳuvvet kéter bélindin. *(Ayrılmayın ülkenizden, kuvvet gider belinizden.)*

El üçün ölseñ külüp öl. *(Vatan için öleceksen, gülerek öl.)*

Er öz élide yaḫşi, gül öz yéride (yaḫşi). *(Yiğit kendi vatanında, gül kendi yerinde güzel.)*

Ana yurtuñ aman bolsa, reñgiroyuñ saman bolmas. (*Ana vatanın aman olsa, reng-i ruyun sararmaz.)*

Erniñ ġémi, elniñ ġémi. *(Yiğidin derdi, ülkenin derdi.)*

El içi altun böşük. *(Vatanının içi altın beşik.)*

El bir peryad çekse, sen miñ peryad çek. *(Ülken bir feryat çekse, sen bin feryat çek.)*

Ḫélikni söymigen hemmini söymes. *(Halkı sevmeyen kimseyi sevmez.)*

Elge ḳoşulsañ er bolisen, eldin ayrilsañ yer bolisen. *(İnsanlara-(halkına) katılırsan yiğit olursun, halktan ayrılsan yer olursun.)*

Anisi taşliġan tayni böre yer, éli taşliġan erni gör (yer). *(Anasının terk ettiği tayı kurt, vatanın dışladığı yiğidi mezar yer.)*

Baġ mévisi bilen avat, yurt adimi bilen avat. *(Bağ meyvesi ile, yurt insanı ile abat.)*

Béşiñ kökke taḳaşsa, ḫelḳiñni yultuz bil. *(Başın göğe yükselse, halkını yıldız bil.)*

Bulbul baġdin ayrilmas, adem yurtidin ayrilmas. *(Bülbül bağdan ayrılmaz, insan yurdundan.)*

Taşmu çüşken yéride eziz. *(Taş da düştüğü yerde ağırdır.)*

Suda béliḳniñ izi yoḳ, vetensizniñ yüzi yoḳ. *(Suda balığın izi yok, vatansızın yüzü yok.)*

Bulbul çimenni söyer, adem vetenni söyer. *(Bülbül çimeni, insan vatanını sever.)*

Öz yurtuñ ḳeyerde bolsa, cennet şu yerde. *(Öz yurdun neredeyse, cennet o yerde.)*

Vetendin yüz örügen nomustin öler. *(Vatandan yüz çeviren, namustan ölür.)*

Vetensiz kişi, nahşisiz bulbul.*(Vatansız insan, şarkısız bülbül.)*

Vetenge ḫiyanet, keçürgüsiz cinayet. *(Vatana ihanet, bağışlanmaz cinayet.)*

Tuġulġan yerniñ künimu issiḳ, tünimu issiḳ. *(Doğduğun yerin gündüzü de, gecesi de sıcak.)*

Yurttin ayrilsañ yurt ḳedrini bilisen. *(Yurttan ayrılınca yurt kadrini anlarsın.)*

§ Türkler tarih sayfasında yiğit ve kahraman bir millet olarak anılırlar. Tarihi şanla, şerefle ve kahramanlık destanlarıyla dolu olan bir milletin yiğit ve yiğitlik anlayışı aslında bu makalemizin özünü teşkil eder. Türk destan kahramanları cesur ve savaşçı kimliklerinin yanında, aynı zamanda erdemli bir insanda bulunması gereken vasıflarıyla da örnek şahsiyetlerdir. Dolayısıyla bu anlayış Türk dünyası atasözlerinin hepsinde olduğu gibi Uygur atasözlerinde de geniş yer bulmuş, yiğidin üstünde taşıması gereken vasıflar vurgulanmıştır.

Zira; yiğit vatanını sever (*Béliḳ sudin ayrilmas, batur eldin ayrilmas*) ; yiğit korkusuz olur, mücadeleden kaçmaz, savaşmayı sever (*Baturluḳ bilekte emes, jürekte.*) (*Yigitniñ zori ceñde biliner, atniñ zori ḳiyada biliner*) ; yiğit sözünden tanınır, bu yüzden doğru söyler, sözünden dönmez, yalandan kaçınır (*Yigit sözidin ḳaytmas, yolvas izidin.*) ; yiğit iyilik severdir (*Yigitniñ yigiti taşni ézip yaġ çiḳirar, köñülni éritip daġ çiḳirar.*) ; yiğit namusludur, dürüsttür (*Aġriḳni bus öltürer, yigitni nomus.*) vs.

Altunni otta sina, baturni meydanda (sina). *(Altını ateşte, yiğidi meydanda sına.)*

Batur düşmensiz bolmas. *(Bahadır düşmansız olmaz.)*

Baturluḳ bilekte emes, jürekte. *(Yiğitlik bilekte değil, yürekte.)*

Ḳehri bolmisa er bolmas. *(Öfkesi olmasa yiğit olmaz.)*

Batur çüşide düşmen körer. *(Bahadır düşünde düşman görür.)*

Toşḳanni ḳomuş öltürer, yigitni nomus (öltürer). *(Tavşanı kamış, yiğidi namus öldürür.)*

Baturluḳ bilekte emes, yürekte. *(Bahadırlık bilekte değil, yürekte.)*

Bélik̇ sudin ayrilmas, batur eldin (ayrilmas). *(Balık sudan, yiğit vatanından ayrılmaz.)*

Baturġa bir ölüm, ḳorḳunçaḳḳa miñ ölüm. *(Bahadıra bir ölüm, korkağa bin ölüm.)*

Yigit sözidin ḳaytmas, yolvas izidin. *(Yiğit sözünden dönmez, kaplan izinden.)*

Ölüm baturdin bézer, ḳorḳḳaḳni ézer. *(Ölüm yiğitten bezer, korkanı ezer.)*

Ḳorḳunçaḳ muradiġa yetmes. *(Korkak muradına eremez.)*

Ḳorḳunçaḳta nomus yoḳ. *(Korkakta namus yok.)*

Ḳorḳunçaḳ öz sayisidin ürküydu. *(Korkak kendi gölgesinden ürker.)*

Ḳuşḳaçtin ḳorḳḳan térik̇ tériyalmas. *(Serçeden korkan darı ekmez.)*

§ Tüm Türk dünyası atasözlerinde olduğu gibi Uygur atasözlerinde de dostluğun önemi vurgulanmış, hakiki dostun tanımı yapılmıştır. Kusursuz insan olamayacağı belirtilirken, gerçek dostun kusurları acı, belki ağlatarak, ancak arkadan değil yüzüne söyleyeceği ve zor günde belli olacağı hususları adeta, hayat tecrübesinin, birikimin sonucu verilen bir hayat dersi niteliğindedir.

Hemmidin ḳedirlik nerse – dostur. *(Herşeyden kıymetli olan dosttur.)*

Eyipsiz dost izdigen, dostsiz ḳalar. *(Kusursuz dost arayan, dostsuz kalır.)*

Yiraḳtiki tuḳḳandin yéḳindiki dost yaḫşi. *(Uzaktaki kardeşten, yakındaki dost iyi(dir).)*

Dost başḳa ḳaraydu, düşmen ayaġḳa. *(Dost başa, düşman ayağa bakar.)*

Dost jiğlitip éytidu, düşmen – küldürüp. *(Dost ağlatarak, düşman güldürerek söyler.)*

Heḳiḳi dost éğir künlerde sinilar. *(Hakiki dost zor günde belli olur.)*

Dost köp, toğrisi az. *(Dost çok, hakikisi az.)*

Dost keyniñde maḫtar, düşmen aldiñda maḫtar. *(Dost arkandan över, düşman önünde över.)*

Dostniñ dostliği kérek, hésapniñ – dürüsliği. *(Dostun dostluğu, hesabın doğrusu gerek.)*

Yoldaş yolda sinilar.*(Yoldaş yolda sınanır.)*

Börimu dostiğa ḳest ḳilmas. *(Börü dahi dostuna kötülük etmez.)*

Dostuñniñ az boluşidin ḳorḳma, vapasiz boluşidin ḳorḳ. *(Dostunun az olmasından korkma, vefasız olmasından kork.)*

Düşmenge céniñni berseñmu, siriñni berme. *(Düşmana canını versen de, sırrını verme.)*

Dost tinçliḳ tileydu, düşmen piçaḳ bileydu. *(Dost esenlik diler, düşman bıçak biler.)*

Dost ḳiçḳarsa ḳalma, düşmen ḳiçḳarsa barma. *(Dost çağırınca kalma-durma, düşman çağırınca varma-gitme.)*

§ Toplum içinde iyilere, iyilik yapanlara saygı gösterilirken, kötüler ise daima eleştirilirler. Atasözlerinde durum bundan farklı değildir. İyilerin muratlarına erecekleri, iyiliğin yerde kalmayacağı, iyilerin ve iyilik yapanların asla unutulmayacağı konuları sıkça vurgulanırken, buna karşılık kötülükten ve kötülerden uzak durulması, onlardan gelebilecek tehlikelere karşı dikkatli olunması gerektiği öğütlenmektedir.

Yaḫşidin capa kelmes, yamandin vapa (kelmes). *(İyiden cefa, kötüden vefa gelmez.)*

Yaḫşiniñ yaḫşiliḳi téger tar yerde, yamanniñ yamanliḳi téger her yerde. *(İyinin iyiliği dar yerde değer, kötünün kötülüğü her yerde değer.)*

Yaḫşi köñül yerde ḳalmas. *(Temiz kalp yerde kalmaz.)*

Yamanniñ alḳişidin yaḫşiniñ ḳarġişi uluġ. *(Kötünün alkışından iyinin bedduası yeğdir.)*

Yaḫşi işḳa alḳiş yaġar. *(İyi işe dua -alkış- yağar.)*

Taġdek altun bir yaḫşiliḳḳa erzimes. *(Dağ gibi altın bir iyiliği karşılamaz.)*

Yamandin yer ḳorḳar. *(Kötüden yer korkar.)*

Yaman ḳalar uyatḳa, yaḫşi yéter muradḳa. *(Kötü utanç içinde kalır, iyi muradına yeter.)*

Yaḫşini yaḫşi déseñ uyilar, yamanni yaḫşi déseñ maḫtinar. *(İyiye iyi desen utanır, kötüye iyi desen övünür.)*

Yaḫşiliḳḳa yaḫşiliḳ her kişiniñ işi, yamanliḳḳa yaḫşiliḳ er kişiniñ işi. *(İyiliğe iyilik her kişinin işi, kötülüğe iyilik er kişinin işi.)*

Suniñ ḳedri ussuġanda biliner, yaḫşiniñ ḳedri ayrilġanda (biliner). *(Suyun kıymeti susayınca, iyinin kıymeti ayrılınca anlaşılır.)*

Yaman yoldaştin yalġuzluḳ yaḫşi. *(Kötü yoldaştan yalnızlık iyidir.)*

Yamanniñ yoli ḳuruḳ, yaḫşiniñ yoli uluġ. *(Kötünün yolu kuru, iyinin yolu ulu.)*

Béşini silisa, ḳolini çişler. *(Başını okşasa, elini dişler.)*

Bir yaḫşiliḳ miñ baladin ḳutḳuzar. *(Bir tane iyilik, bin tane beladan kurtarır.)*

Bir yaman miñni yaman ḳilur. *(Bir kötü bini kötü yapar.)*

Yaşliḳida yaḫşiliḳ ḳilmiġan ḳériġanda ḳattiḳliḳ körer. *(Gençlikte iyilik yapmayan yaşlandığında zorluk çeker.)*

Kişige ḳilsañ yamanliḳ, tapalmaysen amanliḳ. *(Birine kötülük yapsan, esenlik bulamazsın.)*

İtḳa nan berse ḳolni çişler. *(Köpeğe ekmek verse elini ısırır.)*

Yamanġa gep ḳilsañ har almas. *(Kötüye söz söylesen arlanmaz.)*

Yaman ataḳ bilen yaşiġuçe, yaḫşi ataḳ bilen ölgen yaḫşi. *(Kötü nam ile yaşayıncaya kadar, iyi nam ile ölmek yeğdir.)*

§ Sosyal bir varlık olan insanın yaşadığı toplum içinde değer kazanması, saygı görmesi göstereceği doğru davranışlarla paralellik gösterir. ***Dürüst*** olmak, ***yalan söylememek, ahlaklı, edepli*** ve belki de hepsinden önemlisi ***adaletli*** olmak bu erdemli davranışlardan sadece birkaçıdır. Uygur atasözlerinde, bu saydığımız değerlerle birlikte yüz güzelliğinden ziyade, insanın iç güzelliğinin önemli olduğu, kalbi temiz olanın sözünün de doğru olacağı vurgulanmıştır. Sosyolojik olarak ele aldığımızda, kalp temizliğinin,

iç güzelliğinin insanın davranışlarına yansıyacağı ve diline, sözüne doğruluk katacağı anlayışı örf ve adetlerin gereği olduğu gibi dinî inancının da desteklediği bir esastır. Bu konudaki atasözlerinden bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz.

Yüzüñ aḳ bolġuçe, diliñ aḳ bolsun. *(Yüzün ak oluncaya kadar, kalbin ak olsun.)*

Dili birniñ tili bir. *(Gönlü birin-doğru olanın, dili bir-doğru.)*

Dili pakniñ işi pak. *(Kalbi temiz olanın, işi temiz.)*

Dili toġriniñ tili toġra, tili toġriniñ yoli (toġra). *(Gönlü doğrunun dili doğru, dili, doğrunun yolu doğru.)*

Dölet ketse ketsun, abruy ketmisun. *(Zenginlik gitse de, itibar gitmesin.)*

Ademniñ yüzige ḳarima, sözige ḳara. *(Adamın yüzüne bakma, sözüne bak.)*

Yigit sözidin ḳaytmas, yolvas izidin. *(Yiğit sözünden dönmez, kaplan izinden.)*

Rast iş kömülmes, yalġan iş yögelmes. *(Doğru iş gömülmez, yalan iş örtülmez.)*

Rast gepniñ tatliḳi az, yalġan gepniñ aççiḳi (az). *(Doğru sözün tatlısı az, yalan sözün acısı az.)*

Sölitige ḳarimay (baḳmay), özige (sözige) ḳara (baḳ). *(Böbürlenmesine bakma, özüne-sözüne bak.)*

Yalġançiniñ rast sözimu yalġan. *(Yalancının doğru sözü de yalan.)*

Yalġan éytḳan tutular, rast gep ḳilġan ḳutular. *(Yalan söyleyen yakalanır, doğru söz söyleyen kurtulur.)*

Dereḫ güzelliki yapraḳ bilen, insan güzelliki eḫlaḳ (bilen). *(Ağacın güzelliği yaprak ile, insanın güzelliği ahlak ile.)*

Toġri éşini yer, oġri béşini (yer). *(Doğru aşını , hırsız başını yer.)*

Eḫlaḳ-adem zinniti. *(Ahlak insanın hazinesi-süsü.)*

Edep-eḫlaḳ bazarda tépilmas, edepsizge héçkim ḳétilmas. *(Edep, ahlak pazarda bulunmaz, edepsize hiçkimse katılmaz.)*

Edepni edepsizdin ögen. *(Edebi edepsizden öğren.)*

Egriniñ sayisimu egri. *(Eğrinin gölgesi de eğri.)*

Abruy altundin ḳimmet. *(Onur altından kıymetli.)*

Köñli tüzniñ işi tüz. (*Gönlü doğrunun, işi doğru.*)

Köñül ḳuştur, eḫlaḳ uvidur. *(Gönül kuştur, ahlak yuvadır.)*

Hayaliḳ kişi-bahaliḳ kişi. *(Hayâlı kişi, değerli kişi.)*

Ademgerçilik ḳérimas. *(İnsanlık yaşlanmaz.)*

Adaşḳanniñ eyibi yoḳ ḳaytip öyini tapsa. *(Yolunu şaşıranın ayıbı yok, dönüp evini bulduğunda.)*

Nomusuñni bergüçe, céniñni ber. *(Namusunu verinceye kadar, canını ver.)*

Ademni adem ḳilgan-edep. *(İnsanı insan yapan edep.)*

Yilanniñ téşi yumşaḳ içi zeher. *(Yılanın dışı yumuşak, içi zehir.)*

Suda iz yoḳ, hayasizda yüz yoḳ. *(Suda iz yok, utanmazda yüz yok.)*

Hosuli bilen yer yaḫşi, eḫlaḳi bilen er yaḫşi. *(Ürünü ile yer, ahlakıyla er güzel.)*

Halalniñ yoli bir, haramniñ yoli miñ. *(Helalin yolu bir, haramın yolu bin.)*

Adil bolsañ adem bolisen. *(Âdil olursan adam olursun.)*

Heḳ sözniñ toḳmiḳi bar, yalġan sözniñ ḳorḳmiḳi (bar). *(Doğru sözün tokmağı var, yalan sözün korkusu var.)*

Heḳ bilen naheḳniñ ariliḳi bir ġériç. *(Hak ile haksızlığın arası bir karış.)*

Heḳiḳetniñ çiriġini kötürgenniñ ḳoli köyer. *(Hakikatin ışığını kaldıranın, eli yanar.)*

Oġri oġriliḳ ḳilsa padişah sorar, padişah oġriliḳ ḳilsa kim sorar. *(Hırsız hırsızlık yapsa padişah –hesap- sorar, padişah hırsızlık yapsa kim - hesap- sorar.)*

Ovçiniñ miltiḳi bolsa, kéyikniñ ḫudasi bar. *(Avcının tüfeği varsa, geyiğin Allah'ı var.)*

Ḫuda bergen canni ḫuda özi alar. *(Allah'ın verdiği canı Allah alır.)*

Halaldin nan tapsañ, koçiġa çiḳip ye. *(Helal yolla ekmek alsan, sokağa çıkıp ye.)*

Adil begniñ tuġḳini yoḳ. *(Adil beyin dostu yok.)*

Heḳniñ rizḳi neḳ. *(Hakkın rızkı peşin.)*

Hemme işni oñ ḳol ḳilsa, altun üzük sol ḳolġa sélinar. *(Bütün işi sağ el yapsa da, altın yüzük sol ele takılır.)*

Hemme kişi anidin yaliñaç tuġular. *(Herkes anadan çıplak doğar.)*

Heḳiḳet ḳilni ḳiriḳ yaridu. *(Hakikat kılı kırk yarar.)*

§ Uygur atasözlerinde akıl ve bilim sahibi olmanın üzerinde sıkça durulur.. Bilgili ve cahil çoğu zaman birlikte kullanılmış, kıyaslanmış "Nâdân ile konuşmaktansa, ârif ile taş taşımak yeğdir" sözünde olduğu gibi bilgili insanın değeri ortaya konmuştur. Bilimin ve bilginin en büyük güç kaynağı olduğu, bilek gücü ile yenemediğini akıl ve bilim sahibi olarak yenebileciğin veciz şekilde belirtilmiştir.

Yine en kıymetli hazinenin, en büyük zenginliğin akıl olduğu üzerinde durulmuş, Bilgili insanın az ama öz, cahilin ise ölçüp biçmeden, sözün nereye gideceğini düşünmeden konuştuğu ifade edilmiştir. Bilen ile bilmeyenin aynı kefede değerlendirilemeyecekleri anlayışıyla, sorup öğrenmenin, araştırmanın önemi ve bilgi sahibi olmadaki yeri sık sık vurgulanmıştır.

Alim – altundin ela. *(Âlim altından âla.)*

Adem balisiniñ bahasi bilim bilen. *(İnsan oğlunun kıymeti bilim ile.)*

Köp bilgen az sözler, az bolsimu saz sözler. *(Çok bilen az söyler, az söylese de öz söyler.)*

Köp bilseñ az sözle. *(Çok bilsen de az söyle.)*

Puluñni köpeytkiçe, bilimiñni köpeyt. *(Paranı çoğaltıncaya kadar, bilimini çoğalt.)*

Pul tapḳiçe eḳil tap. *(Para buluncaya kadar, akıl bul.)*

Bilim erge ḳanat. *(Bilim yiğide kanat.)*

Bilimsizniñ ḳedri yoḳ. *(Bilimsizin kıymeti yok.)*

Bilimsizniñ işi bir, bilimlikniñ işi miñ. *(Bilimsizin işi bir, bilimlinin işi bin.)*

Bilimlik bolsa kişi, kökke yéter béşi. *(Bilimli olursa insan, göğe değer başı.)*

Bilimsiz ötken ömür, oti öçken kömür. *(Bilimsiz geçen ömür, ateşi sönen kömür.)*

Bilim – tügimes bayliḳ. *(Bilim tükenmez zenginlik.)*

Bilim – tozumas bayliḳ. *(Bilim eskimez zenginlik.)*

Bilimlikte nep tola, bilimsizde gep (tola). *(Bilimlide fayda, bilimsiz de söz çok.)*

Bilimlik alimni dost tutar, bilimsiz zalimni (dost tutar). *(Bilimli âlimi dost tutar, bilimsiz zalimi dost tutar.)*

Bilimlikniñ köñli gülistan, bilimsizniñ köñli göristan. *(Bilimlinin gönlü gülüstan, bilimsizin gönlü mezarlık.)*

Bilginiñni yoşursañ, puşaymanġa ḳalisen. *(Bildiğini gizlersen, pişman olursun.)*

Er kişige yetmiş ḫil ḫüner azliḳ ḳilar. *(Yiğide yetmiş çeşit hüner az gelir.)*

Eḳilliḳ özini eyibler, eḳilsiz özgini. *(Akıllı kendini, akılsız başkalarını ayıplar.)*

Eḳilsiz başniñ derdini put tartidu (kötüridu). *(Akılsız başın derdini ayak çeker.)*

Bilimlik sözlise alḳiş, bilimsiz sözlise ḳarġiş. *(Bilimli konuşsa alkış, bilimsiz konuşsa beddua.)*

Köp oḳuġan köp biler. *(Çok okuyan çok bilir.)*

Küçüñni bilikiñdin sina, eḳliñni bilimiñdin (sina). *(Gücünü bileğinden sına, aklını biliminden sına.)*

Küçi bardin ḳorḳḳuçe, bilimi bardin ḳorḳ. *(Güçlü olandan korkuncaya kadar, bilimi olandan kork.)*

Kitab – bilim buliḳi, bilim – hayat çiriġi. *(Kitap bilim kaynağı, bilim hayat ışığı.)*

Oḳuġan oġul atisidin uluġ. *(Okumuş oğul atasından ulu.)*

Öginiş – bilimniñ anisi. *(Öğrenmek bilimin anası.)*

Puluñġa işengüçe, aḳliñga işen. *(Parana inanıncaya kadar, aklına inan.)*

Soriġan bilim alar, uyalġan kéyin ḳalar. *(Soran bilim alır, utanan sona kalır.)*

Eḳli yaşta emes, başta. *(Akıl yaşta değil, başta(dır).)*

Sora – sora bilim aptu, oyla – oyla kéyin ḳaptu. *(Sora sora bilim almış, düşüne düşüne sona kalmış.)*

Bilmigenni sorap bilgen alim bolur, bilmey turup sorimiġan zalim bolur. *(Bilmediğini sorup öğrenen alim olur, bilmediğini sormayan zalim olur.)*

Adem tildin kéter hayvan müñgüzdin. *(İnsan dilinden, hayvan boynuzundan gider.)*

Eḳilsizge gep ḳilmañ, taşḳa miḫ ḳaḳmañ. (*Akılsıza söz söylemeyin, taşa çivi çakmayın*.)

Ademniñ hösni baş bilen. (*İnsanın güzelliği baş ile*.)

Biliki çoñ birni yéñer, bilimi çoñ miñni yéñer. (*Bileği güçlü birini yener, bilimi güçlü binini yener.*)

Bilimsiz kişi – mévisiz dereḫ. (*Bilimsiz insan meyvesiz ağaç.*)

Bilimdin artuḳ bayliḳ yoḳ. (*Bilimden büyük zenginlik yok.*)

Bilimlik oylap sözler, bilimsiz ḳaynap (sözler). (*Bilimli düşünerek söyler, bilimsiz coşarak –düşünmeden- söyler.*)

Ḳiliçniñ küçidin ḳelemniñ küçi artuḳ. (*Kılıcın gücünden kalemin gücü fazla(dır).*)

Şöhret izdigüçe, bilim izde. (*Şöhret arayacağına, bilim ara.*)

Su bilen zémin yaşnar, bilim bilen el yaşnar. (*Su ile zemin, bilim ile ülke gelişir –yeşerir-.*)

§ Kültürümüzde büyüğe saygı, küçüğe sevgi gösterilmesi gerektiği anlayışı eskiden beri varolan bir davranış şeklidir. Burada da büyüğe saygı küçüğe izzet gösterilmesi gerektiği, ana babasına saygı göstermeyenlerin yediklerinin haram olduğu gibi keskin ifadelere, ana babasının hayır duasını alanın beladan kurtulacağı, cennetin analarının ayaklarının altında olduğu gibi dinî kaynaklı atasözlerine sıkça rastlamaktayız.

Ata- anini baḳḳan kişi, oñ bolur daim işi. *(Ana babayı bakan kişi, sağlam olur daima işi.)*

Atmiş kün aç ḳalsañmu, atañni küt. *(Altmış gün aç kalsan da babanı bekle.)*

Ana ayiġida cennet bar. *(Ana ayağında cennet var.)*

Çoñniñ bergini – Ḫudaniñ bergini. *(Büyüğün verdiği, Allah'ın verdiği.)*

Çoñ izzet ḳilsa, kiçik ḫizmet ḳilar. *(Büyük izzet kılsa, küçük hizmet kılar.)*

Atisini tonumiġanniñ yégini haram. *(Babasını tanımayanın yediği haram.)*

Ata-ana duasi otḳa, suġa paturmas. *(Ana baba duası ateşe suya batırmaz.)*

§ Geçimini temin etmek, ihtiyaçlarını karşılayabilmek, için bütün insanların çalışması gerekir. Bunu sorumluluklarını bilmek, üstüne düşen görevleri yerine getirmek olarak da ifade edebiliriz. Uygurlar da bu hususta kendilerine özgü pek çok atasözü söylemişlerdir. Bunların özü emek vermenin, çalışmanın elzem olduğu üzerine kurulmuştur.

Emgekniñ néni tatliḳ, huruniñ céni (tatliḳ). *(Emeğin ekmeği tatlı, tembelin canı tatlı.)*

Tirişçanniñ izi-bayliḳ, hurunniñ izi-sayliḳ. *(Çalışkanın izi zenginlik, tembelin izi gölgelik.)*

Tirişçanniñ dili ḫuş, huruniñ béli boş. *(Çalışkanın gönlü hoş, tembelin derecesi boş.)*

Tirişçan işlep yer, hurun çişlep yer . *(Çalışkam çalışıp yer, tembel dişleyip yer.)*

Kembeġellik eyib emes, hurunluḳ eyib. *(Fakirlik ayıp değil, tembellik ayıp.)*

Hurunġa étizniñ ḳiri taġ körüner. *(Tembele tarlanın kenarı dağ görünür.)*

Hurunniñ bahanisi köp, anarniñ danisi (köp). *(Tembelin bahanesi çok, narın tanesi çok.)*

Hurunniñ etisi tügimes. *(Tembelin yarını(bahanesi) tükenmez.)*

Ücme piş- aġzima çüş. *(Dut piş ağzıma düş.)*

İşçanniñ néni köp, hurunniñ ġémi (köp). *(Çalışkanın ekmeği çok, tembelin gamı çok.)*

İşçan méhnettin küler, hurun aç ḳélip öler. *(Çalışkan işten güler, tembel aç kalıp ölür.)*

İşçanniñ yatḳusi kelmes, hurunniñ ḳopḳisi (kelmes). *(Çalışkanın yatması gelmez, tembelin kalkması gelmez.)*

İşçan ḳilidu çölni baġ, hurun ḳilidu baġni daḳ. *(Çalışkan çölü bağ yapar, tembel bağı çorak –çıplak- yapar.)*

İşçan éşini yer, hurun béşini (yer). *(Çalışkan aşını, tembel başını yer.)*

Yazda hurunluḳ ḳilsañ, ḳişta tilemçilik ḳilisen. *(Yazın tembellik edersen, kışın dilencilik yaparsın.)*

§ "Soran yanılmamış" sözünün ışığında Uygur atasözlerinde de sorup öğrenmenin önemine değinilmiş, bu yolla doğru yolun bulunacağı ifade edilmiştir.

Yol soriġan yoldin azmas. *(Yol soran yoldan çıkmaz.)*

Yol sorimay yolġa çüşme. *(Yol sormadan yola çıkma.)*

Sorap – sorap Mekkini tépiptu. *(Sora sora Mekke'yi bulmuş.)*

Bilmeslik eyib emes, ögenmeslik eyib. *(Bilmemek ayıp değil, öğrenmek ayıp.)*

§ Uygur Türkleri yukarıda sıraladıklarımızdan başka; Hayasizda vapa yoḳ, vapasizda haya yoḳ. *(Utanmazda vefa yok, vefasızda utanma yok.),* Düşminiñ ölse haza tutma, vapasizdin dost tutma. *(Düşmanın ölünce yas tutma, vefasızdan dost tutma.)* "**vefalı olmak**" ; Yolġa çiḳsañ seher çiḳ. *(Yola çıkacaksan seher vakti çık.),* Aġzi köygen sunimu puvlep içer. *(Ağzı yanan suyu da üfleyerek içer.)* "**tedbirli olmak**" ; Ölgenniñ eyibini koçilima. *(Ölenin ayıbını karıştırma.) "***arkadan konuşmamak**" vb gibi pek çok konuda atasözüne sahiptir.

SONUÇ:

Atasözü ile ilgili tanımlamalar yapılırken, örneklerden de anlaşılacağı üzere, tariflerin hareket noktası ve temel sebebi "Toplumun hayat anlayışı, yargısı" olmuştur.[3]

Türklerin gerek İslam dininin, gerekse daha eski dönemlerden bugüne taşımış oldukları örf, adet ve geleneklerinin etkisiyle, geliştirmiş oldukları, bir takım davranış ve yüceltilmiş değerlerin, yüzlerce yıllık bir dönemde meydana getirdikleri edebiyat ve folklor ürünleri içerisinde önemli bir unsur olarak yer aldığını görmekteyiz.

Bu yüceltilmiş değerlerin önemi; -dürüstlük, adaletli olmak, iyilik sever olmak, büyüklere saygı göstermek, vatanını sevmek vd. - Türk insanın karakteristik özellikleri olarak sadece Uygur atasözlerinde değil, tüm Türk dünyası atasözlerinde vurgulanmıştır. Zira bunlar Türk insanın mayasında olan –özünü teşkil eden- vasıflardır.

Tarih ve coğrafya koşullarının milletler üzerindeki etkisine rağmen, aralarında ortak dil ve kültür birliği bulunan Türkiye Türkleri ve Uygur Türkleri atasözlerinin büyük bir benzerlik gösterdiğini görmekteyiz.

Yaḫşiliḳḳa yaḫşiliḳ her kişiniñ işi, yamanliḳḳa yaḫşiliḳ er kişiniñ işi.
İyiliğe iyilik her kişinin kârı, kötülüğe iyilik er kişinin kârı. ÖA. 300/1317

Bilmeslik eyib emes, ögenmeslik eyib.
Bilmemek ayıp değil, öğrenmemek ayıp. ÖA. 177/500

Eyipsiz dost izdigen, dostsiz ḳalar.
Kusursuz dost arayan, dostsuz kalır. ÖA. 337/1582

Hatta atasözlerindeki bu benzerlik, biraz daha genişletecek olursak, geçmişten günümüze tüm Türk Dünyası için de geçerlidir.

Ayrılġan qoynı böri yer. **Uyg.** ~ Sürüden ayrılanı kurt kapar. **Trk.** ~ Bölingänini böri yer, äyrılgänini äyıq yer. ; Köpdän äyrilgänini böri yer. **Özb.** ~ Kütüvden ayrılġan qoydı böri cutar. **Kzk.** ~ Sürüden ayrılan goynı gurt alar. **Tkm.** ~ Bölüngöndü börü ceyt. **Krg.** ~ Sürüden ayrılan goyunu gurd yeyer. **Azr.** ~ Sirivden ayrılgannı börü aşar. **Kmk.** ~ Ayırılgandı ayuv

[3] Ali Öztürk, *Türk Anonim Edebiyatı,* İstanbul 1986, s.257.

yer, bölingendi böri yer. **Nog.**~ Sürüden ayrılgannı börü yer. **Kır-Ta.** ~ Tuoraabıtı turaaḫ siir, bıralıybıtı bırdaḫ siir. **Sah.**

Dost başḳa ḳaraydu, düşmen ayaqqa (~putġa). **Uyg.** ~ Dost başa bakar, düşman ayağa. **Trk.** ~ Dost båşgä båḳär, duşmän — åyàḳḳä (garaydı). **Özb.** ~ Dos basına karaydı, duspan ayagına karaydı. **Kzk.** ~ Dos başka karayt, duşman ayakka karayt. **Krg.** ~ Duşpan ayakka, dos baska karar. **Nog.** ~ Dos basga, duşman ayakga karar. **Kmk.** ~ Dus başka, duşman ayakka baġar. **Kaz.**

Ortak bir kültür birikimine sahip, tüm Türk dünyası atasözlerinde olduğu gibi Uygur atasözleri de, öğretici olma özelliği ile günümüz insanlarına öğütler vermekte, geleceğe ışık tutmaktadır. Söylemek istediklerini *veciz, keskin ve hikmet dolu* ifadelerle en kısa yoldan ifade etmişlerdir.

Taşmu çüşken yéride eziz. *(Taş da düştüğü yerde ağırdır.)*

Bulbul çimenni söyer, adem vetenni söyer. *(Bülbül çimeni, insan vatanını sever.)*

Bélik̇ sudin ayrilmas, batur eldin (ayrilmas). *(Balık sudan, yiğit vatanından ayrılmaz.)*

Atasözlerinde anlatımı zenginleştirmek, daha etkili kılmak, vurguyu arttırmak amaçlarıyla olsa gerek zıt unsurlardan istifade edilmiştir: İyi-kötü, dost-düşman, bilgili-cahil vb.

Eḳillik̇ özini eyibler, ***eḳilsiz*** özgini.

Dost tinçlik̇ tileydu, ***düşmen*** piçaḳ bileydu.

Yamanniñ yoli ḳuruḳ, ***yaḫşiniñ*** yoli uluġ. vb.

Zor yaşam koşullarında yoğrularak olgunlaşan Türk milleti edinmiş oldukları bir takım tecrübeleri gelecek nesillere aktarmak için bugün atasözü dediğimiz özlü sözlere başvurmuştur. Uygur atasözlerinde bu tecrübelerin gelecek nesillere aktarıldığı pek çok örneğe rastlıyoruz.

Ana yurtuñ aman bolsa, reñgiroyuñ saman bolmas. (*Ana vatanın aman olsa, reng-i ruyun sararmaz.)*

Altun ḳepestin tikenlik uva yaḫşi. *(Altın kafesten, dikenli yuva iyi.)*

Altunni otta sina, baturni meydanda (sina). *(Altını ateşte, yiğidi meydanda sına.)*

Tikenniñ zehiri téşida, düşmenniñ zehiri içide. *(Dikenin zehiri dışında, düşmanın zehiri içinde.)*

Sorap – sorap Mekkini tépiptu. *(Sora sora Mekke'yi bulmuş.)*

İçken suyuñni aççik̇ déme, yatḳan yériñni ḳattik̇ déme. (*İçtiğin suya acı, yattığın yere sert deme.)*

Sanıyorum, Uygur atasözlerindeki bu yüceltilen değerleri açıklamak için verdiğimiz örneklere, Türk Dünyasının her coğrafyasında rastlamamız mümkündür. Bu husus üzerinde daha geniş kapsamlı çalışmaların yapılması gerektiği muhakkaktır.

KISALTMALAR

ÖA. Ömer Asım Aksoy, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1, İnkılâp Kitapevi, İstanbul, 1991.

Uyg.	Uygur
Trk.	Türkiye Türkleri
Özb.	Özbek
Kzk.	Kazak
Tkm.	Türkmen
Krg.	Kırgız
Azr.	Azeri
Kmk.	Kumuk
Nog.	Nogay
Kır-Ta.	Kırım Tatar
Sah.	Saha

KAYNAKÇA

Aksoy, Ömer Asım, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1*, İnkılâp Kitapevi, İstanbul, 1991.

Azmun, Yusuf, "Türkmen Halk Edebiyatı Hakkında", *Reşit Rahmeti Arat İçin*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1966, s.32-83.

Boratav, Pertev Naili, *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, İstanbul 1988.

Çelik, Ülkü, *Kırgız Atasözleri*, Ankara 1995.

Çeneli, İlhan, "Kumuk Atasözlerinden Örnekler", *Türk Kültürü*, S. 252, 1984, s.263-267.

Doğan, Levent, "Kırgızistan Atasözleri Kırgız Atasözlerinin Sınıflandırılması", *Türk Kültürü*, S.447, s.407-424.

Ebey, Abduraḫman ; İmin, Eḫmet, *Uygur Helḳ Maḳal-Temsilliri I-II*, Şincan Ḫelḳ Neşriyati, Urumçi, 2006.

Eliyeva, M. ; Erşidinov, B. vd., "*Maḳal ve Temsiller*", Uygur Folklorinin Antologiyasi, Kazakstan SSR Nauka Neşriyati, Almuta-1988.

Göksan, Ayhan, "Türk Dünyası Atasözleri I, Azerbaycan Atasözleri", *Reşit Rahmeti Arat İçin*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1996, s.248-258.

Hémit, Alim ; Tursun, Aygül, *Uygurçe-Ḫenzuçe Uygur Ḫelḳ Maḳal-Temsilliri*, Milletler Neşriyati, Beycin 2006.

Hemrayev, M. K.; Levin, Yu. İ., *Uygur Maḳal ve Temsilliri*, Moskva 1981.

Hudayberganav, Saidahmad ; Afzalav, Mansur ; İbrahimov, Sabircan, *Özbek Halk Makalları*, Gafur Gulam Neşriyatı, Taşkent, 1978 .

Kuspangalilı, Orayhan, *Makal-Meteller*, Almatı, 1997.

Öztürk, Ali, *Türk Anonim Edebiyatı,* İstanbul 1986.

Muallimoğlu, Nejat, *Deyimler, Atasözleri, Beyitler ve Anlamdaş Kelimeler*, Muallimoğlu Yay., İstanbul 1983.

Mümin, Abdulla, *Türkçe-Uygurçe Lugat*, Milletler Neşriyati, Şincan, 1988.

Necipoviç Necip, Emir, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (Çev.: İklil Kurban), TDKYayınları, Ankara, 1995.

Oğuz, M. Öcal, *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*, Ankara 2004.

Öztopçu, Kurtuluş, *Uygur Atasözleri ve Deyimleri*, Doğu Türkistan Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992.

Peyzulla, Enver, *İngilizçe-Uygurçe Luget,* Şincan Helk Neşriyati, 1988.

Rehim, Mehemmet, *Uygur Helḳ Maḳal-Temsilliri*, Şincan Helk Neşriyati, 1979.

Sadbakasov, G.; Kibirov, Ş., *Uygur Maḳal-Temsilliri*, Alma-Ata, 1978.

Sartékin, Eziz Atavulla, *Uygur Helḳ Maḳal-Temsilliri*, Şincan Üniversitesi Neşriyati, Urumçi, 2007.

Sırgabek, Şambayev, *Kırgıszko-Russkıe Poslovıtsı Pogovorkiİzreçeniyaÿÿ*, İzdatelstvo Mektep, Frunze, 1979.

Usupbekov, Şarşeke, *Kırgız Makal-Lakaptarı*, Frunze-Kırgızistan, 1982.

Ülker, Hasan, "Nogay Atasözlerinden Örnekler", *Türk Kültürü*, S.413, 1997, s.531-539.

Vasilyev, Yuriy; Kirişçioğlu, M. Fatih, Gülsüm Killi, *Saha (Yakut) Halk Edebiyatı Örnekleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.